

ANNA TYRPA ©

INSTYTUT JĘZYKA POLSKIEGO POLSKIEJ AKADEMII NAUK, KRAKÓW

anna.tyrpa@ijp.pan.pl

WÓZ ALBO PRZEWÓZ – STUDIUM PRZYPADKU

Słowa kluczowe: frazeologia gwarowa, motywacja idiomu, *wóz albo przewóz*, *przewóz* jako nomen appellativum, *Przewóz* jako nomen proprium

Keywords: dialectal phraseology, motivation of idiom, *wóz albo przewóz*, *przewóz* as nomen appellativum, *Przewóz* as nomen proprium

Frazem *wóz albo przewóz* jest powszechnie znany i używany we współczesnej polszczyźnie. *Słownik współczesnego języka polskiego* pod red. Bogusława Dunaja definiuje go tak jako „wyrażenie używane w chwili podjęcia jakiegoś wyboru, decyzji o niewiadomych skutkach” i ilustruje przykładem: *Spróbuj jutro zdać ten egzamin. Wóz albo przewóz!* (SWJP: 1244)¹. W gwarach są poświadczenia tej jednostki ze Śląska cieszyńskiego (Ondrusz 1960: 220) i z powiatu konińskiego (KSGP). Znaczenie wyrazu *wóz* nie budzi wątpliwości. Ale co w tym frazemie znaczy *przewóz*? Zaglądamy znów do *Słownika współczesnego języka polskiego* i znajdujemy definicję: „przewiezienie kogoś lub czegoś z jednego miejsca na drugie; transport” z przykładami: *przewóz lądowy, wodny, morski* (SWJP: 897). Ale gdy podstawimy zamiast słowa *przewóz* jego synonim *transport*, uzyskujemy wyrażenie bez sensu: „wóz albo transport”.

Niedawno pojawiła się taka interpretacja przysłów z tego kręgu:

Przewóz to jazda połączona z osiągnięciem punktu docelowego drogi, odnotowana w wielu wariantach przysłów ze sformułowaniem *wóz i przewóz*, oznaczającym metaforycznie prawo wyboru, a odwołującym się do czynności przewiezienia kogoś lub czegoś, np. *Masz wóz i przewóz* (NKP wóz 25a; wóz 25); *Lepszy wóz niż przewóz* (NKP wóz 25c); *Jedyn ma rad wóz, drugi zaś przewóz* (NKP wóz 25d) (Smyk 2016: 380).

Nie sądzę, aby było to dobre wyjaśnienie motywacji frazemów. Przeprowadziłam mały sondaż wśród kolegów językoznawców, ale nikt nie umiał podać właś-

¹ Zgodnie z sugestią Recenzenta tej pracy dodaję uwagę, że frazem *wóz albo przewóz* należy do licznej rodziny jednostek rodzimych zbudowanych na mechanizmie paronomazji.

ciwego znaczenia wyrazu *przewóz*. Ja też żyłabym w nieświadomości, gdyby nie fakt, że przypadło mi w udziale opracowanie hasła *przewóz* do *Słownika gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*. Przekonałam się wtedy, że w gwarach wyraz *przewóz* oznacza wprawdzie transport, ale zwłaszcza przez wodę, co ilustruje pieśń: *A gdy sia wyspała, Raniusiańko wstała, Poszła do jeziora, Przewozu żóndała*². Co więcej, słowo *przewóz* znaczy też ‘środek transportu, czyli łódka lub prom’, a na dowód kolejny cytat z pieśni ludowej: *wysiodoj dziewczyno z przewozu mojego* (SGOWM VII: 91). Znaczenie to potwierdzają zapisy gwarowe ze Śląska (Symoni-Sułkowska 1972: 20) i z powiatu nizańskiego (Gaj-Piotrowski 1967: 169). Jest to znaczenie stare, notowane już w XVI w., definiowane jako ‘środek transportu do przeprawy przez wodę’ (SPXVI XXXII: 363). *Słownik języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego określa je jako dawne i podaje następujące przykłady użycia: *Tymczasem przewóz był na drugiej stronie Wisły; Lina od przewozu; Narządzenie przewozu aż do wieczora potrwać musi* (SJPd VII: 451).

Tak więc *przewóz* we frazemie *wóz albo przewóz* oznacza prom lub łódź. Przy takim rozumieniu jasny staje się sens. Człowiek ma do wyboru dwa środki transportu: wóz, czyli drogę lądową, lub prom, czyli drogę wodną. Trzeba sobie zdawać sprawę, że dawniej nie było tylu mostów i drugi brzeg osiągnano głównie dzięki pływającym środkom transportu.

Powszechność pokonywania odległości przez wodę spowodowała powstanie jeszcze innych znaczeń wyrazu *przewóz*. *Przewozem* nazywano przystań nad rzeką lub jeziorem, skąd wyruszały promy lub łodzie, co zilustrujemy cytataми z gwary: *Ja długo musiała na przewozie stojać, bo przewoźniki sie dzieś zabrali* (Drohiczyn nad Bugiem, KSGP) i z pieśni: *A kiedy ją przewiózł, Nie miała czym płacić, I musiała swój wianeczek U przewozu stracić* (SSiSL I/2: 342). Te przystanie zwane *przewozami* dały nazwę wielu miejscowościom leżącym nad wodą. *Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej* wymienia 28 wsi o nazwie *Przewóz* (Spis 928). W onomastycznym kompendium *Nazwy miejscowe Polski* przy opisie wielu wsi o nazwie *Przewóz* widnieją informacje, takie jak: „Wieś leży nad Pilicą”, „Wieś leżała nad Wartą”, „Wieś leży na Wisłą”, „Wieś leży przy ujściu Noteci do Gopła” (Nazwy IX: 320–321), co dowodzi, że właśnie *przewóz*, czyli przystań nad rzeką, motywuje toponim. Ciekawa jest wzmianka w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* (SGKP IX: 186) o wsi *Przewóz nad Wisłą*, w powiecie garwolińskim: „Jest w tej wsi przewoźników 8, którzy żadnej roboty nie powinni odprawować, tylko przewozić na promie na potrzebę dworską”. Oczywiście taka usługa była płatna, oto cytat z Kaszub: *Za przewuóz przez jezoro uon musi dwa*

² Ewa Masłowska i Stanisława Niebrzegowska, autorki artykułu *Rzeka* piszą: „Częsty w pieśniach motyw przewozu przez rzekę ma sens erotyczny. Dziewczyna za przewóz przez rzekę płaci wiankiem” (SSiSL I/2: 330).

talary zapłacec (LPW I: 678). W rezultacie opłata zwana jest *przewozem*: *Nie wiedzieli nawet tego, że płacił „przewóz” za nich i za siebie* (SGW 352).

Powszechną nazwą człowieka trudniącego się przewożeniem ludzi na drugi brzeg jest *przewoźnik* (KSGP), w pieśniach *przewoźniczek* (KSGP), a sporadyczną – *przewozowy* (Symoni-Sułkowska 1972: 18).

Po wykazaniu, że *przewóz* w połączeniu *wóz albo przewóz* znaczy ‘łódź lub prom’, możemy powrócić do frazeologii gwarowej. Spotykamy tam kilka jeszcze frazemów z parą leksemów *wóz i przewóz*. Osiem razy poświadczona jest postać *Masz wóz i przewóz*, przy czym raz objaśniona jest przez gwarowego informatora: *jak kces to mozes, jak nie kces, to nie* (Limanowskie, KSGP), a raz przez badacza: *daję ci wolność, rób co chcesz, innej rady, ani pomocy dać ci nie mogę* (Świąt: 677).

Ogólny schemat *ktoś ma wóz i przewóz* realizuje się jeszcze na kilka sposobów:

1. *Rebok mo wolny wóz i przewóz* (Kaszuby, NKPP III: 112). Tu wolność wyboru wyrażona przez dwie możliwości – podróż lądową lub wodną, została jeszcze wzmocniona przymiotnikiem *wolny*.
2. *Każdy ma wóz i przewóz. Rób, co chcesz. Wola twoja, Paplin nasz* (Sychta 1959: 31). To przysłowie zostało objaśnione w przypisie: „każdy za siebie odpowiada”. Wyrażenie *Wola twoja* jest synonimiczne wobec poprzedniego zdania *Rób, co chcesz*, natomiast w połączeniu z *Paplin nasz* stanowi żartobliwe przysłowie będące aluzją do nazwy wsi Wola pod Pelplinem. Właściwa forma przysłowia to *Wola twoja, Paplin mój* (Sychta 1959: 120–121).
3. *Chto ma wóz, ma i przewóz* Bernard Sychta objaśnił jako ‘należy się zdecydować, tak czy owak’ (SGK IV: 193). Tu można by przypuszczać, że *przewóz* nie jest ‘wodnym środkiem transportu’ lecz możliwością jazdy, będącą konsekwencją posiadania wozu.

Następnym schematem jest *ktoś daje komuś wóz i przewóz*. Postać *Dam ci wóz i przewóz* (Ukraina, NKPP III: 769) nie jest objaśniona, ale można się domyślać, że chodzi o sytuację, w której ktoś daje komuś drugiemu dwie możliwości do wyboru. Zwrot ten pojawia się jeszcze w pewnej ludowej opowieści z Warmii:

Mniął łojciec syna. [...] urzondził go do gbura za pastórza. Na łochodnam dał mu „wóz i przewóz”:

– Mój synie, nie bódnz wybrédny i zjédz wszystko, co ci dadzó (Steffen 1937: 36).

Dalszy ciąg tej historii był taki, że syn zjadał całą zawartość misek stawianych przez gospodynię na stole, chociaż sprawiało mu to trudność, bo tak zrozumiał polecenie ojca. Ojcu chodziło tylko o to, by syn nie grymasił. Jak więc interpretować: *dał mu „wóz i przewóz”*? Chyba tak, że jest to rozkaz, któremu należy bezwzględnie być posłusznym.

W końcu zanotowane na Śląsku cieszyńskim przysłowie *Jedyn mo rod wóz, drugi przewóz* (NKPP III: 769) mówi o prawie wyboru według upodobania.

Analiza frazemów gwarowych z parą leksemów *wóz* i *przewóz* pokazuje, że właśnie w gwarach można czasem znaleźć objaśnienie związków frazeologicznych wprawdzie obecnych w ogólnej polszczyźnie, ale o zatartej motywacji. Omawiane tu jednostki są stare, ich pierwsze zapisy pochodzą z pierwszej połowy XIX w. (NKPP III: 769). W gwarach zostały utrwalone, a zapisane na wsi teksty potoczne czy pieśni ludowe pozwalają odkryć ich ukryty sens.

SUMMARY

WÓZ ALBO PRZEWÓZ – CASE STUDY

The expression *wóz albo przewóz*, which is a call for making a decision (English counterpart: *sink or swim*), is well-known and frequently used, but its motivation has blurred. Dialectal records make it possible to reconstruct it. One of the meanings of the word *przewóz* is ‘a means of transport for crossing water, i.e. a boat or a ferry’. This meaning was maintained in folk dialects. Thus, *wóz albo przewóz* means an alternative – you can either choose *wóz* (cart) and travel on land, or *przewóz* (ferry/boat), and travel on water.